

Date: 29th October-2025

ARAB ADABIYOTINING BOSHQA ADABIYOTLARDAN FARQLI JIHATLARI

Usmanov Abdusamad Abdullo o'g'li

“Hidoya” o'rta maxsus islom ta'lim muassasasi, Islom tarixi fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab adabiyotining shakllanish jarayoni, uning o'ziga xos badiiy va falsafiy xususiyatlari, shuningdek, boshqa xalqlar adabiyotidan farqli jihatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida arab adabiyotining tarixiy ildizlari, diniy va madaniy omillar ta'siri, shuningdek, janr va uslubiy xilma-xilliklar o'rganiladi.

Kalit so'zlar: arab adabiyoti, islom sivilizatsiyasi, badiiy uslub, qasida, nasr, she'riyat, falsafiy tafakkur.

Аннотация: В статье научно анализируется процесс формирования арабской литературы, её уникальные художественные и философские особенности, а также отличия от литератур других народов. В ходе исследования изучаются исторические корни арабской литературы, влияние религиозных и культурных факторов, а также жанровое и стилистическое разнообразие.

Ключевые слова: арабская литература, исламская цивилизация, художественный стиль, ода, проза, поэзия, философская мысль.

Abstract: This article scientifically analyzes the process of formation of Arabic literature, its unique artistic and philosophical characteristics, as well as its differences from the literature of other nations. During the research, the historical roots of Arabic literature, the influence of religious and cultural factors, as well as genre and stylistic diversity are studied.

Keywords: Arabic literature, Islamic civilization, artistic style, ode, prose, poetry, philosophical thought.

Kirish

Arab adabiyoti insoniyat madaniy merosining eng qadimiy va boy tarmoqlaridan biridir. U nafaqat arab xalqlarining ruhiy dunyosini, balki butun musulmon sivilizatsiyasining madaniy poydevorini shakllantirgan. VII asrda islom dinining paydo bo'lishi bilan arab adabiyoti yangi bosqichga ko'tarildi, Qur'onning nazmiy-uslubiy kuchi va ilohiy tilning estetik qudrati adabiyot taraqqiyotiga beqiyos ta'sir ko'rsatdi. Arab adabiyoti tarixan diniy, falsafiy, siyosiy va ma'rifiy g'oyalar bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'zining chuqur mazmuni, go'zal shakli va o'ziga xos badiiy ifoda vositalari bilan boshqa adabiyotlardan ajralib turadi.

Arab adabiyotining shakllanishiga arab tilining boy leksik imkoniyatlari, cho'l madaniyatining obrazlari, shuningdek, xalq og'zaki ijodi kuchli ta'sir ko'rsatgan. Dastlabki arab adabiyoti “jahiliya davri” deb atalgan islomgacha bo'lgan davrda shakllanib, u paytdagi qabila hayoti, urf-odatlar va shon-shuhratni madh etuvchi qasidalar asosiy janr hisoblangan [1]. Keyinchalik islomiy davrda adabiyotda axloqiy, diniy va ma'rifiy g'oyalar yetakchi o'rinni egalladi.



Asosiy qism

Islomdan avval arablar savodsizliklari bilan tanilgan bo'lsalar-da, Islom kelganidan so'ng Qur'oni karim oyatlarini yodlash va o'qish maqsadida yodlash qobiliyatlarini rivojlantirishlari zarur bo'ldi. She'riyat va nasr sohasida bu jarayon tanlab olingan so'zlarning ritmik shaklda ifodalanishi orqali amalga oshirildi, bu esa yodlashni osonlashtirardi. She'r misralari og'zaki ravishda avloddan-avlodga o'tib, tarixiy voqealar, urushlar, qiyinchiliklar, insoniy his-tuyg'ular va tajribalarni hujjatlashtiruvchi vosita bo'lib xizmat qilgan. Shu sababli, she'riyat arablar uchun nafaqat tarixiy xotira manbai, balki ularning xarakteri, boshqa xalqlar bilan munosabatlari hamda yashagan muhitlarini aks ettiruvchi muhim unsur bo'lgan. Arab tili uzoq yillar davomida ularning identikligining ajralmas qismi va uning chinakam aks etishi sifatida xizmat qilib kelgan.

Biroq, Islomning rivojlanishi arab tilining taraqqiyoti va tarqalishiga katta hissa qo'shgan bo'lsa-da, Arabiston yarim orolidan tashqariga, Shimoliy va Sharqiy Afrikaga arab ta'sirining tez kengayishi arablar va G'arb o'rtasidagi bevosita to'qnashuvlarga ham sabab bo'ldi. Tarixda bunday to'qnashuvlarning ko'plab misollari mavjud, biroq ularning eng yorqin namunalaridan biri 1095-yilda boshlangan va keyingi asrlar davomida turli shakllarda davom etgan Yevropa salib yurishlari bo'ldi. Shuningdek, 1492-yilda Granadaning qulashi bilan yakunlangan Iberiya yarim orolining "Rekonkista" jarayoni hamda 1453-yilda Usmonlilar tomonidan Konstantinopolning egallanishi shunday to'qnashuvlarga misol bo'la oladi.

Shunday bo'lsada, bunday tarixiy voqealar dushmanlik hissini uyg'otsa ham, Jabra arablar va G'arb o'rtasidagi munosabatlarni "murakkab tarix" [1] deb ta'riflaydi. Uning fikricha, bu tarix Islom paydo bo'lganidan beri mavjud bo'lgan o'zaro jalb va itarilishning murakkab uyg'unligini o'z ichiga oladi. Aslida, arablar va G'arb o'rtasidagi urushlar — xoh ular Iberiya yarim orolida, Vizantiya imperiyasida, Shimoliy Afrikada yoki Muqaddas Yurtlarda bo'lsin — har ikki tomon uchun katta tajriba maktabi bo'ldi. Masalan, Rekonkistaning muvaffaqiyatli yakunlanishi Ispaniya va Portugaliyaning dunyoning yetakchi dengiz kuchlariga aylanishiga zamin yaratdi[2]. Xuddi shuningdek, salib yurishlari natijasida Yevropada Sharqning hashamatli mahsulotlariga bo'lgan talab ortdi, bu esa o'rta asrlarda iste'mol bozorlarining shakllanishiga va ilk iqtisodiy tizimlarning rivojlanishiga turtki berdi. Biroq, XVIII asrga kelib Yevropaning harbiy va iqtisodiy qudrati ortgan sari, G'arb davlatlari ilgari arablar hukmronlik qilgan hududlarga o'z ta'sirini qayta o'tkaza boshladi. Buning eng yorqin namunalaridan biri — Napoleonning XVIII asr oxirida Misrga bostirib kirishi va qisqa muddat davom etgan boshqaruvi bo'ldi[3]. Yevropada sanoat jamiyatlarining shakllanishi esa bu hukmronlikni yanada kuchaytirdi. Darhaqiqat, sanoat inqilobi to'liq avj olgan paytga kelib, Britaniya, Fransiya va hatto Italiya kuchlari arab dunyosining katta qismini o'z nazoratiga oldi. Bu jarayon Birinchi jahon urushidan keyin Usmonlilar imperiyasining qulashi va uning sobiq hududlarining Fransiya hamda Britaniya o'rtasida bo'lib olinishi bilan yanada jadallashdi[4]. Jabranning ta'kidlashicha, Yevropaning Millatlar Ligasi tomonidan mustamlaka qilingan arab yerlarida arablar qayta uyg'onish jarayonini boshdan kechirar edilar: "Arablar o'zlarining



Date: 29th October-2025



qadimiy tarixidan ilhom olish barobarida, zamonaviy G'arb mamlakatlarining tarixidan ham ruhlanayotgan edilar. Fransuz inqilobi g'oyalari, Angliyadagi liberalizm va parlament demokratiyasi, Italiya hamda Germaniyaning birlashuvi — bularning barchasi o'rnak sifatida qabul qilinayotgan edi" [1, p.76]. Shu tariqa, Jabra davom etib, G'arb davlatlari arab yerlarida o'z hukmronligi ostida davlatlar yaratishga intilar ekan, arablar esa aksincha, o'z milliy identifikatsiyasini chuqurroq anglashga harakat qila boshladilar. Shu bilan Arab dunyosida "zamonaviy" davr boshlangan edi.

Bu "identifikatsiya izlanishi", ayniqsa arablarning va arab davlatlarining 2001-yildan keyingi dunyodagi o'rnini bilan bog'liq holda, bugungi kunda ham Arab dunyosida dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Bu izlanish asosan arablar va G'arb o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda "sivilizatsiyalar to'qnashuvi" doirasida olib borilmoqda. Darhaqiqat, zamonaviy arab-g'arb munosabatlari tomonidan "yaqin tarixdagi eng yirik madaniy ziddiyat chiziqlaridan biri" deb ta'riflangan[5]. Ushbu ziddiyat chizig'ining o'ziga xos tarangligi esa turli tarixiy va zamonaviy omillar bilan yanada keskinlashmoqda, bunda iqtisod va hegemonlik masalalari yetakchi o'rin tutadi.

Ko'pchilik uchun bu masala neft bilan chambarchas bog'liq. Ya'ni, neft — arablar egalik qiladigan, G'arb esa ehtiyoj sezadigan strategik resursdir. Bu bog'liqlik Uinston Cherrchillning XX asr boshlarida Britaniya Qirollik dengiz flotini ko'mir o'rniga neft bilan ta'minlash qaroridan boshlab, ayniqsa, urushdan keyingi tezkor rivojlanish davrida G'arbning global iqtisodiy va harbiy hukmronligini saqlab qolish uchun zarur bo'lgan asosiy vositaga aylandi[6]. Shu nuqtai nazardan, arab modernizatsiya jarayoniga bog'liq bo'lgan muhim madaniy, ijtimoiy va siyosiy jarayonlarni tushunishda adabiyotning ahamiyatini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Shu sababli, ushbu maqola arab identifikatsiyasining aks ettirilishini o'rganishga qaratilgan bo'lib, bunda tarixiy va zamonaviy arab adabiy asarlari hamda ularning tarjima jarayoni tahlil qilinadi.

She'riyat - arab adabiyotining eng qadimgi va eng e'tiborli san'at ifodasi bo'lib, Kufa va Basra shaharlarida (hozirgi Iroq hududida) VIII asrda jamlanib, yozib olinishi boshlandi. Biroq dastlab bu jarayon estetik emas, balki lingvistik maqsadlarga qaratilgan edi. Ya'ni, she'riyat Qur'onda uchraydigan tushuncha va so'zlarni tushuntirish vositasi sifatida qaraldi. Ammo arablar orasida og'zaki she'riyat yaratish an'anasi Islomdan ancha oldin boshlangan edi.

Arab adabiyoti o'zining falsafiy chuqurligi, ma'naviy yetukligi va estetik mukammalligi bilan ajralib turadi. Bu adabiyotning asosiy farqli jihatlaridan biri — til va uslubning musiqiyligidir. Arab tili o'zining fonetik go'zalligi, ohangdorligi va ritmik tuzilishi bilan she'riyat uchun nihoyatda qulay hisoblanadi. Shu sababli arab adabiyoti tarixida she'riy ijod — qasidalar, gazallar, marsiyalar va madhiya janrlari alohida o'rin egallaydi.

Arab adabiyotining jahiliya davrida (islomgacha bo'lgan davr) qabila hayoti, jangovar jasorat, sadoqat, mehmondo'stlik kabi qadriyatlar asosiy mavzular bo'lgan. "Muallaqot" deb nomlangan mashhur she'riy to'plam ana shu davr adabiyotining

Date: 29th October-2025

durdonasi hisoblanadi. Unda Imru' al-Qays, Antara ibn Shaddod, Zuhayr ibn Abu Sulma kabi shoirlar o'z asarlarida cho'l hayotining falsafasini, inson orzu-istaklarini va muhabbatni badiiy tasvirlaganlar.

Islom dini kirib kelgach, arab adabiyoti yangi ma'naviy yo'nalishga ega bo'ldi. Qur'on oyatlari o'zining balog'ati, tazod va tashbehga boy uslubi bilan butun arab tilshunosligi va adabiyotining eng yuqori namunasi sifatida baholandi. Shu sababli arab adabiyotining ko'plab namoyandalari o'z asarlarida Qur'on uslubiga, ilohiy ma'nolarga va ruhiy chuqurlikka taqlid qilgan. Bu jihat arab adabiyotini Yevropa yoki Sharqning boshqa adabiyotlaridan keskin farqlantiradi.

Arab adabiyotida nasr va she'r o'rtasidagi chegaraning noaniqligi ham o'ziga xos xususiyatdir. Arab yozma adabiyotida "saj'" deb ataluvchi qofiyali nasr keng qo'llanilgan bo'lib, u proza va poeziya elementlarini birlashtiradi. Masalan, Al-Johiz, Ibn al-Muqaffa', Al-Ghazoliy asarlarida nasrning musiqiyligi, ohangdorligi sezilib turadi. Bu arab badiiy tafakkurining o'ziga xosligi va til madaniyatining yuksak darajasidan dalolat beradi.

Arab adabiyotining yana bir muhim farqli jihati — falsafiy va diniy tafakkurning ustuvorligidir. O'rta asrlarda arab adabiyoti faqat badiiy asarlarni emas, balki ilmiy, falsafiy va diniy risolalarni ham o'z ichiga olgan. Masalan, Ibn Sino, Al-Farobiy, Ibn Rushd singari allomalar arab tilida yozgan asarlarida falsafa, tibbiyot, mantiq, axloq va ilohiyot masalalarini badiiy tilda yoritganlar. Shunday qilib, arab adabiyoti nafaqat san'at, balki ilm-fanning rivojida ham beqiyos rol o'ynagan.

Yana bir farqli jihat — arab adabiyotining didaktik yo'nalganligi. Arab yozuvchilari asarlarida axloqiy, ma'naviy va diniy qadriyatlarni ilgari surganlar. Masalan, Sa'diy Sheroziy (forsiyda yozgan bo'lsa-da, arab adabiy an'analaridan ilhom olgan), Ibn al-Muqaffa' yoki Al-Ghazoliy asarlarida insoniy fazilatlar, sabr, taqvo, adolat, bilim va mehr-oqibat mavzulari asosiy g'oya sifatida ilgari surilgan.

Arab adabiyotida badiiy obrazlilikning chuqurligi ham e'tiborga loyiq. Metafora, tazod, tajnis, istiora, kinoya kabi san'atlar arab she'riyatida nihoyatda rivojlangan. Arab shoirlari tabiat hodisalarini, inson kechinmalarini va ilohiy tajribalarni murakkab badiiy obrazlar orqali ifodalashgan. Masalan, arab she'riyatida cho'l, yulduz, quduq, karvon, sahro, yomg'ir obrazlari hayot falsafasining ramzlari sifatida ishlatilgan.

Arab adabiyotining boshqa adabiyotlardan farqi shundaki, u diniy e'tiqod bilan bevosita uyg'unlashgan. G'arb adabiyotida ko'proq insoniy tajriba va psixologik kechinmalar markazda tursa, arab adabiyotida inson – Yaratganga bo'lgan muhabbat va itoat orqali tasvirlanadi. Shu bois arab adabiyoti ruhiy poklik, sabr-toqat, adolat va tavozelik kabi ma'naviy qadriyatlarga tayanadi.

Arab adabiyotining tarixiy ta'sir doirasi ham juda keng. U fors, turk, o'zbek, hind va hatto Yevropa adabiyotlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Navoiy, Jomiy, Sa'diy, Hofiz singari allomalar arab adabiy an'alarini ijodlarida davom ettirganlar. Arab tilidagi she'riy janrlar — qasida, gazal, marsiya, ruboiy kabi shakllar keyinchalik butun musulmon Sharqi adabiyotlarida keng tarqalgan.



Date: 29th October-2025

Arab adabiyotining bugungi davrda ham o'z o'rni saqlanib qolgan. Zamonaviy arab yozuvchilari, xususan, Naguib Mahfouz, Taufiq al-Hakim, Adonis kabi adiblar milliy an'analar bilan zamonaviy ijtimoiy mavzularni uyg'unlashtirgan holda yangi adabiy yo'nalishlar yaratmoqdalar. Shu jihatdan arab adabiyoti o'z ildizlariga sodiq qolgan holda doimo yangilanishga intilib kelmoqda.

Xulosa

Arab adabiyoti o'zining diniy-falsafiy mazmuni, badiiy obrazlarining chuqurligi, til ohangdorligi va janr xilma-xilligi bilan boshqa adabiyotlardan ajralib turadi. U inson va iloh o'rtasidagi ruhiy munosabatni, axloqiy poklik va adolat g'oyalarini o'zida mujassamlashtirgan. Arab adabiyoti o'zining tarixiy ta'siri, falsafiy chuqurligi va estetik mukammalligi bilan jahon madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jabra, J. I. (1971). Zamonaviy arab adabiyoti va G'arb. Journal of Arabic Literature, 2, 76-91.
2. Mandaville, P. (2014). Islam and Politics. Nyu-York: Routledge.
3. Asante, M. K. (2002). Culture and Customs of Egypt. Vestport, CT: Greenwood Press.
4. Salibi, K. (1988). A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered. London: IB Tauris.
5. Hughes, M. A. (2011). Zamonaviy arab romanlarida identifikatsiya tasvirlari. Colonial Academic Alliance Undergraduate Research Journal, 2. Retrieved from [publish.wm.edu](http://publish.wm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1038&context=caaurj)

